

7. Колодуб О. Веніамін Савелійович Тольба / О. Колодуб // Олександр Колодуб. Життя, творчість, спогади / авт.-упоряд. І. Колодуб. — К. : Муз. Україна, 2006. — С. 140–141.
8. Копиця М. Д. Веніамін Тольба — митець, музикант, учитель, особистість / М. Д. Копиця // Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського : наук. журнал. — 2010. — № 2 (7). — С. 181–186.
9. Мейтус Ю. Полвека творческой дружбы / Ю. Мейтус // Веніамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — С. 22–25.
10. Померанцева Д. В разные годы / Д. Померанцева // Веніамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — С. 283–288.
11. Станишевский Ю. Музыкальная совесть Киева / Ю. Станишевский // Веніамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — С. 3–18.
12. Стріха М. Ще раз про мову й оперу : великий диригент ХХ століття і його невідома стаття / М.Стріха // Березіль. — 2012. — №1/2. — С. 175–186.
13. Тольба В. С. Статби. Воспоминания / сост. В. В. Тольба. — К. : Муз. Україна, 1986. — 164 с.
14. Швачко Т. Мастер музыкальной публицистики / Т. Швачко // Веніамин Тольба. Портрет дирижера в воспоминаниях современников. — Нежин : ООО «Гидромакс», 2009. — С. 86–89.

Надійшла до редколегії 18.03.2014 р.

УДК 930.85: 008(091) 338

Л. Д. БОЖКО

ПАЛОМНИЦТВО ЯК СОЦІАЛЬНА ПРАКТИКА МОБІЛЬНОСТІ ТА СКЛАДОВА СУЧАСНОГО ТУРИЗМУ

Досліджується паломництво як соціальна практика мобільності та складова сучасного туризму. Простежено його вплив на культурний розвиток суспільства.

Ключові слова: паломництво, подорож, туризм, культура, література подорожей.

Исследуется паломничество как социальная практика мобильности и составляющая современного туризма. Прослежено его влияние на культурное развитие общества.

Ключевые слова: паломничество, путешествие, туризм, культура, литература путешествий.

The pilgrimage as social practice of mobility and a component of modern tourism is investigated. Development of pilgrimage and its influence on cultural development of society is estimated.

Key words: pilgrimage, travel, tourism, culture, literature of travel.

Процеси глобалізації та пов'язані з ними зміни в соціумі й культурі актуалізують пізнання різних сфер і підсистем суспільного життя, які в нових умовах набувають інших ознак. Нині під впливом цих процесів активізуються різні соціальні практики, серед яких розглянемо туризм, зокрема паломництво як одну з його складових.

Уплив сфери туризму на духовний потенціал суспільства здійснюється завдяки освоєнню особистістю іншого соціокультурного простору, актуалізації традицій і новацій власної культури. Роль туризму у створенні ідеології, як проекції майбутнього розвитку культури, є важливою тому що за допомогою туристських практик змінюється світорозуміння, руйнуються небажані стереотипи, формуються такі найважливіші принципи життя, як толерантність, відкритість, приязність, долученість до загальних культурних цінностей. Особливо ця сфера життєдіяльності суспільства впливає на його соціальну структуру, активізуючи соціальну мобільність, статусні зміни, міграційні процеси, динаміку соціальних ролей, зв'язків і відносин, що свідчить не тільки про її масштабність, а й про соціальну силу.

Необхідність вивчення соціальних практик мобільності та їх впливу на культурний розвиток зумовлена тим, що сучасні соціальні інститути стали спрямовувати свою діяльність на вирішення проблем, пов'язаних із розширенням та активністю туристських практик. Незважаючи на значущість туристської сфери і необхідність активного дослідження означеного явища, наука не має єдиного підходу до вивчення туризму в цьому аспекті. Водночас, глобалізація культури і пов'язані із цим процеси її інформатизації, формування масового суспільства й зростання потреб у відпочинку, лікуванні, освіті, особистісному розвитку тощо свідчать про необхідність створення науково обґрунтованої моделі туризму як сфери суспільного життя. Посилують проблему трансформація суспільної практики і відносин, зокрема й туризму, який нині перетворюється на активний напрям у системі соціальної діяльності, що відбиває тенденції розвитку сучасного типу цивілізації. Звернення до дослідження туризму та всіх форм соціальних практик мобільності, як сфери суспільного життя, в контексті культурологічного аналізу надасть можливість виявити загальні внутрішні механізми їх організації, розкрити соціальну роль і вплив на життя суспільства й індивіда.

Мета статті – проаналізувати паломництво як соціальну практику мобільності, важливу складову подорожей минулого та сучасного туризму й оцінити його вплив на культурний розвиток суспільства.

До культурологічного осмислення туризму і соціальних практик мобільності зверталися Л. П. Воронкова (здійснила аналіз розвитку туризму як соціального явища в контексті культурних процесів різних епох [4]), Р. Прентис (з позицій теорії суспільства споживання розглянув культурний туризм [12]). Різноманітні аспекти мандрювання (шляху) як культурологічної проблеми висвітлювали Е. Блох, Л. Гумільов, Ю. Лотман, Б. Успенський. Українські дослідники Я. Цимбал, Ю. Г. Полежаєв присвятили свої праці літературі подорожей [11]. Наразі недостатньо вивчена культурологічна роль паломництва як соціальної мобільної практики й важливої складової подорожей минулого та сучасного туризму.

Першою соціальною практикою мобільності та головною складовою туризму є подорож. Вона повсякчас мала велике значення для культури, оскільки комунікації є її основою. Культура – це форма трансляції соціального досвіду через освоєння поколінням не тільки предметного світу культури, навичок і прийомів технологічного ставлення до природи, а й культурних цінностей, зразків поведінки. Причому ця регулююча соціальний досвід роль культури така, що формує стійкі художні та пізнавальні канони, уявлення про прекрасне й потворне, добро і зло, ставлення до природи та суспільства. Тільки завдяки знанням людина досягає певного культурного рівня. Для того, щоб здобути ці знання, потрібно спілкуватися, і подорож є одним із засобів комунікації.

Подорожі, зокрема сучасний туризм, виконують функцію тієї чи іншої культури, формують світогляд людей, впливають на уклад життя суспільства, виховують національний характер. Від правильних передач інформації та її сприйняття залежать долі культури світу загалом.

Значний унесок у розвиток подорожей здійснило паломництво. Як відомо, духовна культура розвивалася в нерозривному зв'язку з релігією [15]. Паломники різних конфесій з метою поширення своєї релігії, поклоніння святиням і їхнього захисту здійснювали складні й тривалі подорожі. Хрестові походи були епохальними подіями Середньовіччя. Саме в цей час християнство, що зазнавало утисків, отримало статус офіційної релігії. Склався новий менталітет, орієнтований на консервацію суспільства й ігнорування прагнення в майбутнє. Релігія стала фундаментальним світоглядом суспільства, церковна догма – вихідною умовою будь-якого мислення. Повна залежність філософії від релігії відбилася на її змісті, обговорюваних нею проблемах, онтології, антропології, гносеології. Онтологія середньовічної філософії зводилася до обґрунтування думки про те, що основою, першопричиною всього існуючого є Бог. У середньовічній філософії була і своєрідна антропологія, вчення про людину. Згідно із цим ученням, людина не тільки створена Богом, але і подібна йому. Однак суть людини двоїста. Оскільки раціонально обґрунтувати свою онтологію й антропологію середньовічній філософії було достатньо складно, вона створила своєрідну теорію пізнання, гносеологію, суть якої полягала в тому, що істиною може бути визнано не тільки те, що обґрунтовано розумом, а й те, що відповідає внутрішньому переживанню, бажанням вірити, не розмірковуючи.

Нині паломництво є основою релігійного туризму, що має величезні масштаби діяльності [8, 10]. Достатньо навести приклад сучасного масового паломництва прихильників ісламу до Мекки або християн до Гробу Господнього в Єрусалим, відвідування інших святих місць у релігійні свята тощо [9, 14]. Складні процеси, що відбуваються при цьому, частково висвітлив Б. Тернер в аналізі паломництва, де

розглядає переміщення паломників і виокремлює три його стадії. Цей аналіз свідчить, що паломництво має багато спільного з туристичним переміщенням. Подібно прочанинові, турист рухається з рідних місць до далекого краю і потім повертається додому. На чужині і паломник, і турист вшановують святині – сакральні по-різному, а в результаті набувають певного досвіду [16].

Загальною основою паломництва є те, що молитва чи обряд повинні пов'язуватися з певним місцем, природним або рукотворним об'єктом, який якимось чином стосується божества. Це можуть бути вершини гір, камені та скелі, річки й озера, джерела, дерева, гаї. До рукотворних об'єктів передусім належать жертвовні місця, храми, поховання. Особливе місце відводиться похованням або мошам шанованих людей, котрі вважаються божествами, святими та ін. В античному світі греки і римляни подорожували до віддалених храмів, германці – до священних гаїв. Аналогічні приклади можна знайти в інших стародавніших цивілізаціях.

Християни, мусульмани та євреї як Святу Землю шанують територію стародавньої Палестини – центр і зосередження святинь перебуває в Єрусалимі, де один з храмів нині ділять декілька релігійних конфесій.

У християнстві паломництво на Святу Землю належить до періоду IV ст., коли в 325 р. свята Олена, мати імператора Костянтина Великого, здійснила подорож до Єрусалима, знайшла труну Ісуса Христа і, спорудивши над нею храм, установила хрест. Ця подія започаткувала святкування Здвиження Хреста. Ідея паломництва настільки поширилася, що церква наприкінці IV ст. змушена була обмежувати такі подорожі, але потім це визнано богоугодною справою і всіляко заохочувалося. Західні священики виокремлювали велике і мале паломництво: велике – до Гроба Господнього, в Рим, до Компостела, Лорето; малі – до місцевих святинь і мощей святих.

З метою захисту паломників організовувалися войовничі чернечі лицарські ордени (тамплієри). Відзначимо, що в періоди, коли християнські святині перебували у володінні мусульман, останні вельми толерантно ставилися до християнства і дозволяли за гроші відвідувати святі місця. Центром організації паломницьких подорожей для європейських паломників були Венеція і Марсель, де сплачували податки й організовували експедиції. Існували спеціальні акти, що регулювали організацію таких подорожей. Судновласники зобов'язувалися згідно з особливим контрактом здійснити перевезення паломників, супроводжувати їх у подорожі до місць паломництва, охороняти, організувати харчування, нічліг, сплачувати всі податки.

Паломництво втратило своє значення в XIX ст. Але і в цей час здійснювалися подорожі з паломницькою метою. Церква у Франції та

Німеччині з 1881 р. щорічно організовувала подорож на Святу Землю паломницьких груп єдиним караваном чисельністю до 400 віруючих.

Характерними паломництва були і для Русі, які можна поділити на два самостійні види: паломництва на Святу Землю і по святих місцях на території Русі, як центру світового православ'я. Паломництво на Святу Землю на Русі почалося на ранніх етапах християнства. Історики вважають, що перші паломники виникли в XI ст. (документально підтверджено). Ними найчастіше були духовні особи, які знали грамоту та могли донести свої враження до церкви. Першим паломником на Русі був ігумен Данило, який залишив достатньо детальні записки про мандри на Святу Землю. Іншим відомим паломником є новгородський архієпископ Антоній, котрий здійснив паломництво по російських святих місцях наприкінці XII ст., склав унікальні описи Софійського собору та його скарбів, які пізніше були втрачені в результаті воєн і розорення.

Здійснення паломництва потребувало значних коштів. Воно стало професією і значною мірою сприяло поширенню географічних знань і вивченню культур інших народів. Відвідуючи багато країн і ознайомлюючись з культурою інших народів, паломники приносили в усній і нерідко в письмовій формах легенди, пісні, оповіді.

У XII ст. паломництва на Русі були важливим соціальним явищем. Про соціальні масштаби паломництва свідчить і той факт, що воно відбилася в билинному епосі «Про сорок калік з Калік», що міститься у відомому збірнику Кирші Данилова.

Слово «калика» або «каліка» не означало покаліченої людини в сучасному розумінні, а того, хто проводить своє життя в дорозі, й походить від латинського слова «caligae», що означало особливий рід взуття мандрівників.

«Каліки перехожі», паломники-професіонали, все своє життя присвячували мандрам з поклонінням святим місцям. Вони були неначе посередники між Руссю і святинями Сходу і Заходу, збирали свідчення про новітні чудеса, приносили із святих місць частки мощей угодників Божих, шматки дерева Хреста Христового, камені від Гробу Господнього. І для них за це влаштовували особливі бенкети, відводили почесні місця на весіллях і похоронах. Паломництво розвивалося з посиленням релігійного значення Русі. Настав час, коли до Русі почали ставитися як до святої, спадкоємиці Візантії [5].

Таким чином, хрещення Русі й виникнення паломництва започаткували особливу слов'янську філософію. З одного боку, вона долучила певні особливості й образи слов'янського язичницького світогляду та культури, з іншого – християнство тісно пов'язало Давню Русь із Візантією, від якої вона отримала багато образів, ідей і концепцій античної філософії, що була підґрунтям для західноєвропейської традиції.

До XV ст. чисельність паломництв збільшується, вони стають різноманітнішими. Оскільки переважно паломниками були особи духовного сану, які знали грамоту, вони залишили записки про подорожі в далекі країни [13].

Не залишилася осторонь від цих процесів і Україна. Прикладом першої записаної подорожі по Україні можна вважати «Подорож Патріарха Макарія» Павла Халебського [2]. Подорожуючи, Павло, син патріарха Макарія, вів щоденник, який містить цінний матеріал про тогочасне політичне становище України, культуру, традиції, побут українського народу. Мандрівник залишив багато характерних, навіть глибоко концептуальних оцінок баченого. Особливу увагу він приділив релігійному життю та рівню освіченості населення, зокрема козацтва. Написані арабською записки перекладені англійською («The travels of Macarius», Лондон, 1836), російською («Путешествие антиох. патриарха Макария», Москва, 1896–1899) і румунською мовами, що сприяло ознайомленню західного читача з Україною й інтеграції останньої в європейський культурний простір.

Як світоглядний, філософський і культурний концепт мандрівництво постало в епоху бароко, філософською ознакою якої була ідея динамізму простору та всесвіту. У цей час у східнослов'янських країнах поширюється тип мандрівної освіченої людини (в Західній Європі — це ваганти, менестрелі). Найяскравіше цей тип соціальної поведінки в українській культурі репрезентує Григорій Сковорода [1]. А найпоширенішою метафорою літератури бароко є змалювання шляху людини як мандрів, духовної еволюції від гріховної свідомості до праведної [7, с. 23]. Одним із перших українських авторів подорожніх записок епохи Просвітництва був Василь Григорович-Барський. Здійснивши мандрівки Близьким Сходом, він зафіксував побачене на папері, і, як результат, вийшла друком книга «Мандри по Святых Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік». Сам автор, характеризуючи жанр твору, називав його «мандрами й історією різних місць», а себе називав «списателем» та «істориком» [6]. Н. Г. Чернишевський, оцінюючи подорожні записки Григоровича-Барського, зазначав, що протягом століття вони «мали надзвичайну повагу допитливих і побожних читачів» [3].

Із середини XV ст. для паломництва на теренах України настає новий етап. Захоплення Константинополя турками призвело до остаточної втрати християнських святинь Сходу. Паломництво стало справою складною і небезпечною.

Для українців одну з найвизначніших ролей для паломництва мала і продовжує мати Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, яка є національною святинею українського народу. У 2001 р. в Україні відбулося врочисте відзначення її 950-річчя. Києво-Печерський монастир став центром паломництва з кінця XI ст. Цьому передували канонізація Феодосія, княгині Ольги, Антонія Печерського й інших преподобних Печерського монастиря.

Києво-Печерська Лавра, яка відігравала надзвичайну роль в історії України в поширенні серед народу духовності, християнської моралі, культури, освіти, прискорила також розвиток мандрівництва, який здійснювався у двох напрямках — на Схід, до Святої землі і з усього православного світу до Києва та його знаменитого монастиря — Києво-Печерської лаври.

Саме Лавра, яка в XIX ст. щороку приймала десятки тисяч богомольців-процан, виробила достатньо розгалужену систему їх обслуговування, до якої долучилися і підприємницькі заклади, що нагадувало початок формування в Україні одного з видів туризму — релігійного.

Підсумовуючи, можна зазначити, що історія світової культури в багатьох аспектах залежить від «людини мандрівної», а просторова мобільність, як ключова характеристика сучасності, проявляється в різноманітних соціальних практиках: туризмі, подорожах, зокрема паломництві.

Паломництво впродовж століть було і продовжує бути важливим соціальним явищем, що сприяє поширенню географічних знань та ознайомленню з культурою інших народів. Для України та слов'янських країн узагалі хрещення Русі й виникнення паломництва започаткували особливу слов'янську філософію.

У культурі паломництво представлено не тільки як власне релігійне, а і як літературне явище, яке ще до XII ст. почало формуватися як особливий літературний жанр ходіння – художній опис Святої землі людиною, котра здійснила паломництво в Єрусалим, на Афон або в Царгород (Константинополь), який у подальшому став основою жанру літератури подорожей.

Перспективами подальших досліджень може бути деталізована конкретизація впливу паломництва на українську культуру.

Список літератури

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода / Д. Багалій. — 2-е вид. — К. : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. — 472 с.
2. Булос Ібн Аз-Заїм (П. Халебський). Подорож патріарха Макарія / Булос Ібн Аз-Заїм (Павло Халебський) // Дзвін. — 1990. — № 9. — С. 119.
3. Василий Григорьевич Григорович-Барский (Беляев) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Григорович-Барский_Василий_Григорьевич. — Загл. с экрана.
4. Воронкова Л. П. История туризма / Л. П. Воронкова. — М., Воронеж, 2001.
5. Головащенко С. Історія Християнства / С. Головащенко. — К. : Либідь, 1999. — 335 с.
6. Григорович-Барський В. Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік / Василь Григорович-Барський ; пер. П. Білоус. — К. : Основи, 2000. — 768 с.

7. Заярна І. «Духовне мандрівництво» в російській поезії постмодернізму як модифікація однієї з універсальї культури бароко / І. Заярна // Слово і час. — 2002. — № 6. — С. 22–26.
8. Крістов Т. Т. Релігійний туризм / Т. Т. Крістов. — М., 2003.
9. Любіцева О. О. Організація православного паломництва до Святої Землі / О. О. Любіцева, С. П. Романчук // Туризм на порозі ХХІ століття: освіта, культура, екологія : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — К., 1995. — С. 82–85.
10. Павлов С. В. Географія релігій : навч. посіб. / С. В. Павлов, К. В. Мезинцев, О. О. Любіцева. — К. : АртЕК, 1998. — 504 с.
11. Полежаєв Ю. Г. До витоків тревел-журналістики в Україні: література мандрів / Ю. Г. Полежаєв // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. — 2012. — № 4 (12). — С. 109–113.
12. Прентис Р. Опыт становления и развития культурного туризма / Р. Прентис. — СПб., 2001.
13. Роболі Т. Література «путешествий» / Т. Роболі // Русская проза : сб. ст. / под ред. В. Эйхенбаума и Ю. Тынянова. — Л. : Academia, 1926. — С. 42–73.
14. Романчик С. П. Паломництво українців до Святої Землі. Історико-географічний нарис / С. П. Романчик // Географія та основи економіки в школі : наук.-метод. журнал. — 2000. — №1. — С. 11–14 ; №2. — С. 12–15.
15. Шейко В. М. Генеза та еволюція діалогу культур у цивілізаційному глобалізаційному світі / В. М. Шейко // Культура України : зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. культури — Х. : ХДАК, 2010. — Вип. 33. — С. 19–31.
16. Turner V. The body and society Explorations in social theory / V. Turner. — Oxford, 1996. — 345 p.

Надійшла до редколегії 24.03.2014 р.